

**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY VA O'RTA MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI
BUXORO DAVLAT UNIVERSITETI**

IJTIMOIIY IQTISODIY FAKULTETI

**“Tarix” yo`nalishi
3 “B” – guruh talabasi Axtamov
Mirshodning
“O'zbekiston tarixi” fanidan**

Referati

Tekshirdi :

.

Buxoro – 2016

XIX асрнинг охири ва XX аср бошларида Шарқдаги сиёсий ғоялар.

Аҳмад Донишнинг сиёсий қарашлари

Аҳмад Дониш (1827–1897)нинг сиёсий қарашлари Бухоро амирлиги давридаги сиёсий тартиблар, ҳаракатлар, давлат бошқаруви ва тузилиши моҳиятини очиб беришга ҳаракат қилган. У Бухоро амирлиги ижтимоий-сиёсий қарашлари билан Россияни таққослайди. Бу фарқ давлат бошқарувида катта эканлигини баён этади. У ўзи тузган лойиҳада давлат бир гуруҳ кишиларга эмас, балки бутун халқ манфаатига хизмат қилиши керак. Ҳукмдор мамлакатни идора қилишда давлат арбоблари билан маслаҳатлашиб иш қилиши лозим. Ҳукмдор улар гапига кулоқ солиши керак. Чунки бир киши ақлидан кўпчилик ақли устун бўлади. «Кимки ақлсиз бўлса, у одил ҳам эмас... ақл ва давлатни бир-биридан ажратиб бўлмайди, ақлсиз одамлар мамлакатни идора қила олмайдилар» дейди. А. Дониш сиёсий қарашлари Бухоро амирига ёқмади, у саройдан четлаштирилди.

Айтиб утиш лозимки, Аҳмад Донишнинг Урта Осиёнинг Россия томонидан босиб олинishiга баришланган асарлари турлича. «Рисолаи тарихи», «Тарихча», «Кичик тарих», «Рисолаи саёҳат», «Рисолаи мухтасара аз тарихи салтанати хонадони мангития» каби номлар билан маълум. Буюк маърифатпарварнинг барча асарларида мазкур давр воқеалари баён этилган.

Л. М. Епифанованинг А. Донишга нисбатан айтган фикри яна шунинг учун ҳам нотугрики, А.Донишнинг УзФА Шарқшунослик илмгоҳида 1937 разами билан сакланаётган 79 варақдан иборат «Бухорои шарифнинг амир Дониёлдан то амир Абдулахадгача булган амирлари ҳаёти баёни» асари кулёзмаси хижрий 1352, яъни 1933 йили Ибодулла Одилов томонидан бошқа нусхасидан кучириб олинган эди. Бу нусха шарқшунос олим А. Мирзаевнинг катта меҳнати натижасида 1960 йили Душанбеда нашр этилди.

Бу асарни баъзи олимлар А. Донишнинг ижтимоий-сиёсий карашлари узгариши акс этган «Рисолаи мухтасара аз тарихи салтанати хонадони мангития» асарининг энг тула варианты деб хисоблашади.

Абдугани Мирзаевнинг таъкидлашича, «Таржуматул-ахволи амирони Бухорои шариф аз амир Дониёл то асри амир Абдулахад» кулёмаси «Рисолаи мухтасара аз тарихи салтанати хонадони мангития» асарига ухшаш эмас, аксинча алохида мустакил асар. У уз мазмуни ва номига кура иккинчи асардан анча фарк килади. «Бухорои шарифнинг амир Дониёлдан то амир Абдулахадгача булган амирлари хаёти баёни» да хакикатан ҳам Самарканд ах.олисининг Шерали Инокка карши кутарилишлари ва 1868 йилги бошка воқеалар хакида гапирилмайди. Бирок, бундан шошма-шошарлик билан хулоса чиқариш керак эмас. Чунки гап санаю воқеаларни шунчаки ёзиб кетишда эмас, балки уларга ва уларнинг натижаларига берилган баҳода. Бу натижаларга кура эса умумий хулосалар чиқариш мумкин.

Бизнингча Л. М. Епифанова «Бухоронинг мангит амирлари қисқача тарихи» билан яхши таниш булмаган. Унда А. Дониш 1866— 1868 йилги Россия-Бухоро муносабатлари, Ержар воқеалари, Жиззахнинг олиниси, Самарканд ахолиси исёнларини муфассал ёритиб, амир Музаффар ва амалдорларининг мактанчоклигини фош этган. У Бухоро амирлиги мағлубиятининг сабаби — амирликнинг техникавий-иқтисодий қолқлигида, деб тугри таъкидлайди.

Русларнинг Самаркандни эгаллаши санасида ҳам Мирзо Сомий қаби, Л. М. Епифанова ҳам ноаниқликка йул қуйган. Мирзо Сомий Жиззах олингач «15 кун утгач, қушинлар Илон ути орқали Самаркандга йул олгани» ни ёзади. Сузбошида Л. М. Епифанова бундай деб ёзади: «Сомий бу ерда ноҳақ, бу воқеалар уртасидаги фарқ 15 кун эмас, бир неча ойдир. Жиззах 1866 йилнинг октябрида, Самарканд 1867 йилнинг майида эгалланган. Бунақа фикр барча адабий ва архив материалларига зид келади. Маълумки, Самарканд 1867 йилда эмас, 1868 йилнинг 2 майида эгалланган.

Буюк маърифатпарвар олим Ахмад Донишнинг (1827—1897 й.) ижодий ҳаёти ҳақида кейинроқ тухталиб утиш лозим. У Урта Осиё тарихида учмас из қолдирган кишилардан биридир. Унинг илмий кизиқишлари қамрови кенг бўлиб, бу боис тириклигидаёқ унинг «Дониш» таҳаллусига «Мухандис» номини қушиб айтишарди.

Петербург газеталаридан бирида номаълум муаллифнинг «Бухоро элчихонаси» мақоласи эълон қилинган эди. Унда Бухоро элчиларининг 1874 йилнинг январида Петербургга етиб келгани ҳақида ёзилади. Мақолада Бухоро элчиси Абдуқодирбой Додхога қисқача тавсиф берилган. Сунг муаллиф ёзади: «Элчи ҳузурида икки нафар мирзо бор: 1) Мирзо Ахмад Урок ва 2) Мирзо Абдувахоб Улардан биринчиси 1869 йили ҳам Петербургга келган ва Россия ҳақида асарлар битган. У шоир, адабиётчи ва мунажжим. У, буюк князь хоним Мария Александровнанинг никоҳ три муносабати билан қадимги форс тилида шеър ёзган эди. Шеър бир вақтнинг узида ҳам мувашшаҳ., ҳам тарихдир. Хар сатрнинг бошланиш ҳарфлари «Мария ва Альфред»ни, охириги ҳарфлари қушилганда никоҳ йилини беради».

Демак, элчихона мирзолари Мирзо Ахмад Урок ва Мирзо Абдувахоб эдилар. Бизни, Мирзо Ахмад Урок — Ахмад Дониш қизиқтиради, албатта. Унга Петербургга бориб келгач, тахминан 1871 — 1872 йилларда фахрий сарой унвони «Урок» берилган эди. Шу боис, улуг маърифатпарварнинг ижодий меросини урганиш жараёнида Ахмад Дониш (Дониш таҳаллуси, отасининг исми Носир) таҳаллусидан ташқари, унинг Мухандис, Мир Ахмад, Мирзо Ахмад Урок таҳаллуслари билан битилган баъзи асарларига ҳам дуч келиш мумкин. Чунки, ута ижодкор бўлиб, қулга қогоз ва қалам олиш имкониятини ҳеч қулдан чиқармас эди.

Шубҳасиз, совет тадқиқотчилари Ахмад Донишнинг илмий қарашларини урганиш, умумлаштириш ва ёритиш бўйича катта иш қилдилар. Унинг бир қатор асарларини мамлакатимиз халқлари тилларида чоп этиш бўйича катта иш қилинди.

А. Донишнинг М. П. Османов ва Л. Н. Демидчук тожикчадан русчага уғирган ва Р. Додизоданинг шархлари билан берилган асарлари таржимаси эътиборга лойикдир. Бу А. Дониш асарларининг рус тилига дастлабки жиддий таржима килиниши эди. Таржиманинг тили содда, кенг укувчилар оммасига тушунарли. Бирок шу билан бирга ноаниқ шубхали уринлар ҳам бор. Масалан, Р. Козизода Бухоро элчиларининг (Ахмад Дониш ҳам) Петербургга келиши санасини 1857 йил 8 январдан 1858 йилнинг 11 —12 январи, деб нотугри курсатади, бошқа асарда эса узи яна турри (1858 йил 9 январь) курсатади.

Бухоро элчиларининг Петербургга иккинчи келиши санаси ҳам нотугри курсатилади, яъни 1859 йилнинг 2—3 ноябрлари, дейилади ваҳоланки тугриси —1869 йилнинг 2—3 октябрлари.

Бу даврда Шарқ мутафаккирлари сиёсий қарашларининг миллий озодлик ғоялари билан боғлиқ ҳолда намоён бўлганлигини кўрамиз. Бу ғарбнинг Шарққа нисбатан олиб борган сиёсатининг мустамлакачиликка асосланганлиги билан боғлиқ. Унинг негизида, бир томондан, янги ҳудудларга эга бўлиш, бойлик орттириш бўлса, иккинчи томондан дунёни бўлиб олиш, халқларни тутқинликда, қарамлик ва тобеликда ушлаб туриш сиёсати мустамлакачилик сиёсатига хос хусусият тарзида намоён бўлади. Дастлаб, бу Шарқни ўрганиш мақсади билан бошланган бўлса, охир оқибатда унинг сиёсий мақсадлари кейинчалик аниқ маълум бўлди. Мустамлакачиликка қарши ғоялар ва ҳаракатлар бошланди. Европада бу «Социализм учун кураш» шиори билан бошланган бўлса, Шарқда Европанинг таъсир доирасидан чиқиш, мустақиллик ғоялари билан боғлиқ ҳолда намоён бўлди.

Собиқ комунистик мафкура асосчилари «миллий озодлик ҳаракатлари»ни қўллаган бўлса-да, амалда халқларнинг озодлигини бўғишга қаратилган назарияни яратган эдилар. Шарқда миллий озодлик кураши ўз тарихий илдизларини ўрганишнинг бошланиши билан характерланади. Масалан, **М.Ганди (1869–1948), М. Иқбол (1877–1938)** асарлари нутқ ва

чиқишлари Шарқ халқларини уйғотишга даъват этадиган, уларни мустақилликка ундайдиган сиёсий ғоялари билан ажралиб туради. Масалан, М. Ганди (Ҳиндистон) инглизларнинг урф-одатлари, саноати ютуқлари асосида содир бўлган эрксизлик, қарамликка нисбатан бойкот эълон қилди. Халқни маърифий йўл билан мустақил бўлишга чорлайди. **Гандизм** унинг номи билан боғлиқ бўлиб, озодлик учун курашда куч ишлатмаслик тамойилига асосланади. Мустамлакачи ҳокимиятга қарши, ўзаро зиддиятли ҳолатларни ён беришлар, муроса ва консенсус асосида ҳал этишга ундайди. Сиёсатни ахлоқ билан боғлиқ ҳолда талқин этади.

Толстойчилик қарашлари Л.Н.Толстойнинг «Тавба», «Менинг эътиқодим нимада» «Крейцер сонатаси» асарларида баён қилинган бўлиб, катта ер эгалиги ва миршаблик давлат ҳокимияти ўрнида озод, тенг ҳуқуқли деҳқонлар уюшмасини яратиш зарурлиги ғоясини илгари суради. Бу таълимотнинг асосий мазмунини жамият сиёсий ҳаётини тубдан ўзгартириш учун барча одамлар ўртасида меҳр-шафқат муносабатларини ўрнатиш, зулмга қарши куч ишлатмаслик, диний ва маънавий-ахлоқий камолот, солиқлар тўлашдан ва ҳарбий хизматдан бош тартиш ташкил этади. Толстойчиликнинг кенг оммага таъсир кучи бўлганлигини фаҳмлаган чор Россияси сиёсий ҳокимият идоралари кўп ҳолларда черков фатвоси билан унинг тарафдорларини мунтазам таъқиб этганлар ва Сибирга сургун қилганлар.

Бу даврдаги сиёсий қарашларда давлат ва халқлар мустақиллиги, эркинлик, демократия учун ўзаро ҳамкорлик, ҳамжиҳатлик ғоялари илгари сурилади.

XIX аср охири ва XX аср бошларида Ўрта Осиёдаги маърифий-сиёсий таълимотлар. Бу даврнинг кўзга кўринган шахслари:

1. Огаҳий (1809–1874). Унинг сиёсий қарашлари таржима ва асарларида баён этилди. 19 асарни форс тилидан ўзбекчага таржима қилган. «Юсуф ва Зулайҳо», «Шоҳу гадо» дostonларини ўгирган. 1999 йил декабрида Урганч

шаҳрида Огаҳийнинг 190 йиллиги кенг нишонланди. Огаҳийнинг сиёсий қарашларида 2 тенденция мавжуд:

1) Давлатни бошқариш масаласида маърифатпарварлик, инсонпарварлик, демократик қарашлар илғари сурилади.

2) Масалани бир томонлама ҳал қилиб, топиш қийин бўлган идеал маърифатпарвар шахс роли баҳоланади.

3. Бердақ (1827–1900) – қорақалпоқ шоири ва мутафаккири. У ўз сиёсий қарашларида Хива хонлиги маъмурий сиёсий идора усулини фожия қилди. Хива хонлиги феодал монархиядан иборат бўлиб, давлат тепасида қўнғирот уруғига мансуб бўлган хон туради. Хон чекланмаган ҳокимиятга эга бўлиб, давлат бошқаруви отадан болага мерос бўлиб ўтаверади. Олий давлат бошқаруви, маъмурий лавозимдагилар хоннинг қариндош-уруғлари эди, у судлов ишларида қонунсизликни кўрди. Аҳоли тирикчилиги ер билан, лекин ер хон қўлида, амалдорларга қарашли. Хоннинг солиқ сиёсати даҳшатли, ўлпонларнинг 25 га яқин тури бор. Ана шу ижтимоий адолатсизликни қоралади. Буларни ўзининг «Аҳмоқ подшо» достонида битди. 1998 йил декабрида қорақалпоқ мумтоз шоири Бердақ таваллудининг 170 йиллиги кенг нишонланди.

4. Саттархон (1843–1902) хонлик тизимини ўзбошимчиликда, қонунсизлик ва порахўрликда, мамлакат фаровонлиги, илм-фан ривожига ҳақида ғамхўрлик қилмасликда айблади. Шу сабабли ҳам мамлакат қоқоқ дейди, у. Саттархон фикрича, «Жамият тараққиётининг асосини илм-фан, маърифат ташкил қилади, маърифат - жамиятнинг фаровон яшаши гаровидир».

5. Фурқат (1858–1909) феодал хонлик тартибларининг мамлакат ривожига ғов эканлигини айтади. Хон ва бекларнинг ўзаро уруш ва низоларини, босқинчиликларини қоралади. «Хонлар – илм-фан, халқ фаровонлиги, мамлакат ривожига ҳақида ғамхўрлик қилиш ўрнига ўзларининг роҳат ва маишатлари билан банд бўладилар», дейди.

Умуман, бу даврда Муқимий (1850–1908), Завқий (1853–1921), Анбар Отин (1870–1914), Аваз Ўтар ўғли (1884–1919) кабилар ҳам маърифатпарварлик ғояларини кенг тарғиб қилиб, сиёсий тузумни ислох қилиш тарафдорлари эди.

ХІХ аср охири ва ХХ аср бошларида жадинчилик ғоялари. Бу даврда Туркистон ўлкасида «жадинчилик» ҳаракати пайдо бўлди. Бу ҳаракатнинг халқимиз миллий, ижтимоий ва маданий тарихида ўзига хос ўрни бор. Жадинчилик аслида маърифатпарварлик ҳаракатининг кўриниши бўлиб, унинг намоёндалари мамлакатни қолоқликдан чиқариш ва миллий тараққиётга эришишнинг маърифий йўлини кўрсатдилар.

Чор Россиясининг чекка ва мустамлака ўлкаси бўлган Туркистонда мактаб-маорифнинг янгиланиши, янги адабиётнинг вужудга келиши, миллий театр, матбуотнинг туғилиши ва йўлга қўйилиши ҳам жадинчилик ҳаракатининг самараларидир.

Жадинларнинг ижтимоий-сиёсий қарашларида бир хиллик бўлмаган: идора усулида конституцион монархия ва республикачилик қарашларида хилма-хиллик бўлган, баъзи масалаларда жиддий фарқ борлигини инкор қилмаган ҳолда, жадинизм муайян қарашлар тизими сифатида шу давр эҳтиёжларини ифодалар эди.

Жадинчилик ижтимоий-сиёсий қарашларида чор Россиясининг Туркистондаги мустамлакачилик режимиға қаратилган ғоялар билан бирга иккиланишлар, мўътадиллик ғоялари уйғунлашган эди. Бунда матбуотнинг роли ўсди. Жадинчиларнинг газета ва журналлари ўлкада кенг тарқалиб мусулмон аҳолисининг сиёсий онги ўсишиға таъсир эта бошлади.

1906 йилдан бошлаб Туркистон жадинлари ўзларининг «Тараққий», «Хуршид» номли газеталарини нашр қила бошлади. Унда мўътадиллик, иккиланишлар, журъатсизлик сезилиб турса-да, чоризм сиёсатини кескин қораловчи мақолалар ҳам босилиб турди.

Жадидчилик оқими ташкилий жиҳатдан ўз низом ва дастурига эга эмас эди. Сабаби у ташкилий жиҳатдан сиёсий ҳаракат даражасига кўтарилмаганди.

Жадидчиликнинг кўзга кўринган намояндалари: 1. Исмоилбек Гаспринский (1851–1914) – юқори аслзодалар оиласидан. қримда мусулмон диний мактабида таълим олган, асли ўзи қримнинг Боқчасаройидан эди. Туркистон жадидлари ўз сиёсий дастурини ана шу қрим-татар сиёсий арбобидан олди. У Москвада кадетлар корпусида ҳарбий таълим олган. Туркия ва Францияда 2 йил яшаган. қрим ярим оролида яшаган аҳолининг 25 фоизини ташкил қилган қрим-татарлари орасида турк тилини сақлаб қолишни ёқлаган. 20 йил «Таржимон» журналинини нашр этди. И.Гаспринский 1893 йили Бухоро амири Абдулаҳадга янги усул мактаблари тузишни таклиф қилиб, рад жавоби олди. У Туркистонга жадидчилик оқимини биринчи бўлиб ёйди. 1910 йили Туркистоннинг турли жойларида 50 га яқин шундай мактаблар ташкил этди. Тошкентда 20, қўқонда 16 та шундай марказий жадид мактаблари очилди. И.Гаспринский ҳар бир миллатнинг маориф-маданиятини миллий заминда олиб бориб, миллий тил учун кураш ташкил қилган эди. У туркий халқлар учун ягона тил, имло масаласини ҳимоя қилиб чиқди. И.Гаспринский «Юз йилдан сўнг. 2000 сана» романини ёзди. У синфий кураш назариясига қарши эди. «Маданияти йўқ миллатнинг саноати бўла олмас. Модомики, ул йўқ, ҳали синфий низоларга ҳам эрта. Бизнинг бугунги вазифамиз ҳали маданий ўсувдан, шунга йўл ҳозирловдангина иборат». У ўз романида қонсиз кечадиган инқилоб ҳақида ёзди. Энг яхши орзу ҳам, агар у зўрлик ва куч билан амалга ошадиган бўлса, зулмдир, ҳар хил кўрсатмалар, буйруқ, зўровонликлар бўлса, бундай «мамлакат ва жамият муқаррар равишда қазарма вазиятига келиб қолади» деган эди.

2. Маҳмудхўжа Бехбудий (1879–1919) – Самарқанд шаҳрида руҳоний оиласида дунёга келди. У ҳаж қилиб Макка ва Мадинага борди, Миср ва Туркия шаҳарларида бўлди. Петербург, Москва, қозон, Уфа ва Оренбург каби Россия шаҳарларида бўлди. Бехбудий жадид оқимга қўшилиб,

Туркистоннинг Россиядан ажралиб чиқишини ва унинг мустақил давлат сифатида ички ва ташқи сиёсат олиб бориши лозимлигини ҳимоя қилди. Жадидлар 1917 йил февралр инқилобидан сўнг ўз сиёсий ташкилотларини тузишга киришди. 1917 йил мартада «Шўрои Исломия» ташкилотига асос солди. Мусулмонларни бу ташкилот атрофига бирлаштиришга чақирди. Бехбудий озодликка эришишда маърифатнинг ролига юқори баҳо берди. У «Маориф бўлимида турган мусулмонларнинг бошини силангиз. Мафкурага ёрдам этингиз. Туркистон болаларини илмсиз қўйманг, озодлик йўлини кўрсатинг» деган эди.

3. Мунавварқори Абдурашидов (1878–1931) – Туркистонда жадидизм ҳаракати раҳбарларидан бири, педагог, зиёли оиласида туғилган. Тошкентда Юнусхон мадрасасида таълим олган. 1903 йили жадид мактаблари очиб, ўзи унда дарс берган. Шу мактаблар учун қўлланма, дарслик ёзган. У маҳаллий бойлар кайфиятини ифода қилган. У эски мактабларни ислоҳ қилиб, унда дунёвий илмлар ўқитилиши тарафдори эди. У халқни маърифатга чақирди. «Шўрои Исломия» ташкилоти тузувчиларидан бири эди. Бу ташкилотга маҳаллий бойлар, руҳонийлар кирган. Ташкилотнинг талаби Туркистонда буржуа Россияси таркибида миллий-диний автономия тузиш, маданият ва маориф соҳасида капитализм ривожини учун зарур бўлган баъзи ислохотлар ўтказишдан иборат эди. У 1931 йил 26 апрелда собиқ шўро тузуми тарафдорлари томонидан қатл этилди.

4. Фитрат (1886–1938) – ўзбек ёзувчиси ва олими. У дин ва эски дунё сарқитларига қарши курашган. Самарқанд Педакадемиясида ишлаган. «қиёмат» прессаси, «Заҳронинг имони» (1920), «қийшиқ эшон» (1930), «Рўзилар» каби драматик асарлари билан феодал тузумига ва динга қарши чиқди. 1938 йил 4 октябрда Тошкентда шўро тузуми тарафидан отиб ўлдирилган.

5. Чўлпон (1893–1937) – ўзбек шоири, таржимон, санъатшунос. У дастлаб мадрасада, сўнг рус-тузем мактабида ўқиган. 1919–20 йилларда «Турк ГОСТА» газетасида муҳаррир, «қизил байроқ», «Туркистон» каби

газеталарда адабий ходим, 1924 йилдан Москва ўзбек драма студиясида, кейин Ўзбекистонда маориф ва театр соҳаларида ишлаган. 1938 йил 4 октябрда Сталин сиёсати туфайли отиб ўлдирилган.

Умуман, жадинчилик ҳаракатининг хусусиятлари қуйидагилардан иборат:

1. Жадинчилик ҳаракати Туркистонда сиёсий жараёнлар ривожланишига катта ҳисса қўшди. Маърифатчилик ҳаракати сифатида бошлаган ҳаракатларида халқнинг умумий саводи ва маърифатини кўтариш ғоясини илгари сурди.

2. Жадинлар динга қарши курашган эмаслар, балки шариатга қаттиқ риоя қилиш орқали мактаб ва мадрасаларда таълим бериш тизимини дунёвий илмлар бериш асосида ислоҳ қилиш зарурлиги масаласини кўтардилар.

3. Жадинчилар ҳаракати Россияда вужудга келган болшевиклар партияси билан бир вақтда шаклланди. Истибдод ҳукумати жадинларни дин пешволарига қарши қўйиб ҳаракат қилса, жадинлар маърифат йўли билан халқ онгини ривожлантиришга ҳаракат қилдилар.

АДАБИЁТЛАР:

1. Каримов И.А. Биз танлаган йўл – демократик тараққиёт ва маърифий дунё билан ҳамкорлик йўли. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси ўн биринчи сессиясидаги нутқи. «Халқ сўзи», 2003 йил 25 апрель.
2. Каримов И.А. Тинчлик хавфсизлигимиз ўз куч-қувватимизга ҳамжиҳатлигимиз ва қатъий иродамизга боғлиқ. Т.: «Ўзбекистон», 2004. 400-бет.
3. Каримов И.А. Империя даврида иккинчи даражали одамлар, деб ҳисоблашар эди. Т.: «Ўзбекистон», 2005. 64-бет.
4. Каримов И.А. Бизнинг бош мақсадимиз – жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислоҳ этишдир. Т.: «Ўзбекистон», 2005, 96-бет.
5. Каримов И.А. Янги ҳаётни эскича қараш ва ёндашувлар билан куриб бўлмайди. Т.: «Маърифат» газетаси, 2005 йил 19 февраль.
6. Каримов И.А. Азим пойтахтимиз ҳар жиҳатдан гўзал ва обод бўлсин. Президент Ислон Каримовнинг Халқ депутатлари Тошкент шаҳар кенгашининг навбатдан ташқарии сессиясидаги нутқи. «Халқ сўзи», 2005 йил 23 апрель.
7. Каримов И.А. “Ўзбек халқи ҳеч қачон, ҳеч кимга қарам бўлмайди”. Т. “Ўзбекистон”, 2005.
8. Азизхўжаев А.А. Мустақиллик: курашлар, изтироблар, қувончлар. «Академия» нашриёти, 2001.
9. Аристотель. Соч. Т.4. – М.: «Мысль», 1983.
10. Абу Носир Форобий. Фозил одамлар шахри. – Тошкент: «Халқ мероси», 1993.
11. Бобур М. Бобурнома. – Тошкент: 1989.
12. Дубков В.В. Сиёсатшунослик (Основы политических знаний). Учебник. Т.: «Меҳнат», 2004.